

*Терещенко Л. В.,
старший викладач кафедри слов'янської філології
Хмельницького національного університету*

*Станіславова Л. Л.,
кандидат філологічних наук, доцент
Хмельницького національного університету*

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ КАТЕГОРІЇ: ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. Стаття висвітлює критичний огляд сучасних концепцій лінгвістичної категоризації, розглядаючи їхній потенціал для формального опису знань. Зростаючий інтерес до розуміння природи мови відображається в багатьох аспектах, таких як вивчення семантики, лексики, синтаксису, а також в аналізі мовних категорій та їхнього впливу на сприйняття й інтерпретацію інформації. Дослідження лексико-семантичних категорій є важливим компонентом цього широкого спектра наукових розвідок, оскільки вони становлять основу для розуміння значень слів, їхніх взаємозв'язків, а також для використання у мові. Мета статті полягає у систематизації та критичному аналізі сучасних підходів до лінгвістичної категоризації з метою виявлення їхнього потенціалу для опису лексико-семантичних категорій у взаємодії із традиційними. У статті лінгвістичні категорії трактуються як одиниці, що реалізуються на лексичному, морфологічному й синтаксичному рівнях мови. Водночас лексико-семантичні категорії розглядаються авторами як репрезентанти семантичних відношень між словами. Авторами окреслено можливості інтеграції традиційних і сучасних підходів до категоризації мови, включаючи когнітивний аспект, а також розгляд лексико-семантичних категорій. Основна увага зосереджена на дослідженні традиційних методів категоризації мови та виокремлено можливості його інтеграції з сучасними когнітивними підходами, зокрема у контексті лексико-семантичних категорій. Розглядаються питання, пов'язані з класифікацією та структуризацією лексичних одиниць за їх значенням і семантичними відношеннями. Крім того, автори статті пропонують перспективи використання категоріального потенціалу природної мови для аналізу та формального відображення знань, зокрема у визначенні семантичних полів, а також інших лексико-семантичних структур.

Ключові слова: категоризація, лексико-семантична категорія, лінгвістична категоризація, когнітивна лінгвістика, знання.

Постановка проблеми. Філософи, психологи й мовознавці наголошують, що навколишня дійсність постає як упорядкована система, змодельована природою, осмислена людиною та категоризована свідомістю [1; 2; 3]. Людина, зокрема, в процесі сприйняття і розуміння світу, використовує категоризацію – процес класифікації й організації оточуючих об'єктів, явищ та ідей у певні категорії або групи на основі спільних властивостей. Цей процес відбувається на рівні свідомості, де інформація опрацьовується й репрезентується у вигляді понять і категорій.

Варто зазначити, що категоризація є не лише засобом моделювання світу, а й організації його складних структур. Вона дозволяє створювати систематичні й структурні зв'язки між різними аспектами дійсності, утворюючи певний порядок у розумінні та взаємозв'язку різноманітних явищ. Категоризація також відображає процеси концептуалізації й репрезентації знань, оскільки вона визначає способи, за якими інформація організовується і представляється у свідомості людини. Таким чином, категоризація виступає ключовим елементом у процесі створення і розуміння структури світу, а також у формуванні когнітивних моделей людської реальності.

Релевантний для нашого дослідження розгляд лексико-семантичних категорій у лінгвістиці відкриває широкий спектр проблем, які заслуговують на увагу та аналіз. Однією з таких проблем є визначення й класифікація лексичних одиниць за їхніми семантичними властивостями та відношеннями між ними. Така постановка проблеми дозволяє охопити широкий спектр аспектів, пов'язаних з вивченням лексико-семантичних категорій у лінгвістиці й суміжних галузях.

Очевидно, що лексико-семантичні категорії вивчаються з лінгвістичного аспекту для розуміння й аналізу значень слів і фраз у мові. Цей підхід допомагає дослідникам і мовознавцям класифікувати слова за їх значеннями, встановлювати зв'язки між ними та визначати їхню семантичну структуру. Лінгвістичний аналіз лексико-семантичних категорій дозволяє розкрити різноманітні аспекти мовного вираження, такі як синонімія, антонімія, гіперонімія й гіпонімія, а також виявити відтінки значень та їхні взаємозв'язки в мовному вживанні.

У перебігу історичного розвитку мовознавства, лінгвістична категоризація завжди виступала об'єктом наукових студій. Це пов'язано з тим, що тлумачення механізмів групування елементів мовної системи у класи визначало напрямки розвитку тих чи інших лінгвістичних парадигм і формувало переконання вчених щодо функціонування мовної структури, її організаційних закономірностей і перспектив подальшого розвитку. У цьому контексті видається необхідним аналіз різних поглядів на явище мовної категоризації в історії лінгвістики та встановлення взаємозв'язків і взаємозалежності основних концепцій категоризації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує декілька ключових тем і підходів до проблеми категоризації в різних галузях знань. Низка джерел зосереджується на лінгвістичних аспектах у взаємодії з соціологічними й когнітивними вимірами категоризації. У статті Б. Грещука [1] розглянуто

граматичні та лексико-семантичні категорії в контексті категоризації дійсності. Робота Я. Синегуба [2] досліджує класифікацію української соціологічної термінології, зазначаючи, які категорії використовуються для опису соціальних явищ і процесів. Р. Микульчик [4] вивчає тематичну класифікацію фізичних термінів-епонімів, зосереджуючись на способах, за якими вони використовуються й інтерпретуються в контексті наукових дисциплін. О. Мироненко [5] студіює лексико-семантичні категорії конотації у проєкції на прислівникові слова, досліджуючи вплив додаткових смислів та асоціацій на сприйняття й інтерпретацію слів. Інші дослідники [3; 6; 7; 8; 9; 10] присвячують свої розвідки категоризації з когнітивно-лінгвістичного погляду, розглядаючи його зв'язок між мовою і мисленням.

Отже, аналізовані джерела представляють широкий спектр підходів до категоризації, що варто розглянути для розуміння різноманітних аспектів цього поняття з різних наукових позицій. Однак відсутні розвідки, у яких вивчається потенціал взаємодії традиційних та когнітивних підходів до встановлення лексико-семантичних категорій.

Мета статті полягає у систематизації та критичному аналізі сучасних підходів до лінгвістичної категоризації з метою виявлення їхнього потенціалу для опису лексико-семантичних категорій у взаємодії із традиційними.

Виклад основного матеріалу дослідження. Категоризація у загальному розумінні – це процес систематизації набутих знань. Щоразу, коли особа сприймає нову інформацію про світ, вона намагається зарахувати її до певної категорії та організувати у своєму мозку. Це стосується як конкретних, так і абстрактних понять. Моделювання знань є однією з особливих форм категоризації. Ця форма розумової діяльності протікає протягом усього життя й відзначається несвідомим поєднанням процедур категоризації та моделювання для «узагальнення й інтегрування нових знань в інформаційне середовище апріорного досвіду» [3].

Категоризація трактується як особлива форма систематизації знань, тобто когнітивний процес, який дозволяє людині розуміти світ, записуючи та структуруючи його у спосіб, зручний для мозку. Усі ці властивості роблять категоризацію концептуально важливою для багатьох наук, зокрема для антропології, філософії, соціології, психології та лінгвістики. Важливо, що систематизація знань, яка лежить в основі процесу категоризації, відтворює, як ці знання позиціюються щодо вже наявної в людському мозку інформації про відповідну концептуальну сутність. Ми погоджуємося з ідеєю, що категоризація постає у певному сенсі «накладанням психологічної метареальності на об'єктивний світ, який, окрім своїх матеріальних властивостей, містить також певні ідеальні сутності» [6, с. 101].

Мовознавча наука передбачає дослідження на матеріальному (тобто розмовному) та ідеальному (тобто лінгвістичному) рівнях, а отже, потребує дієвих механізмів класифікації знань. Очевидно, що усне мовлення – це лінійна послідовність звуків. З цього погляду мовознавство традиційно описує те, як послідовності звуків накладаються на певні значення. Науковці наголошують, що «процес зіставлення форми зі значенням ґрунтується на дотриманні синтаксичних правил, що вимагає поділу мовного матеріалу на окремі одиниці» [10, с. 77]. Зазначені одиниці постають категоріями різних видів і можуть бути поділені на класи на основі спільних категоріальних ознак.

Традиційно категоризація найчіткіше проявляється у граматиці. Сучасні лінгвістичні студії засвідчують, що дослідження граматичної системи мови є категоризованим. Науковці наголошують на існуванні в будь-якій мові диференційних класів слів, яким властиві спільні категоріальні ознаки. У цьому контексті мовознавство постає наукою про категорії. Інакше кажучи, це вивчення того, як «мова надає значення звукам, класифікуючи реальність на дискретні одиниці або сукупності одиниць» [3].

На нашу думку, відсутність єдиного уніфікованого тлумачення лінгвістичної категорії можна пояснити тим, що науковці використовують цей термін як у вузькому, так і в широкому значенні без будь-яких уточнень. Одні вчені зараховують до лінгвістичних категорій класи слів, а інші додають до цього ще час, спосіб, особу та число. З огляду на це, категоризація порушує низку питань, пов'язаних з детермінацією й делімітацією при визначенні того, що може належати до категорійного класу. У цьому разі прикладом постають категоріальні параметри частин мови. При цьому вважається, що чим меншою є кількість частин мови, тим простіше визначити їхній категоріальний потенціал, що є, на нашу думку, справедливим зауваженням. Таким чином, питання таксономії мовних одиниць та їхньої взаємодії в конкретній мові є предметом постійних наукових досліджень.

У класичному трактуванні категорії мають чіткі межі, а їхні елементи мають однаковий статус. Варто зазначити, що подібне класичне розуміння категоризації доволі тривалий час превалювало у мовознавстві. Причини, які тривалий час домінували над традиційною концепцією категоризації, формували її зв'язок з логікою та фундаментальне намагання людей структурувати світ у вигляді дискретних, описуваних сутностей. На початку минулого століття з'явилося вчення Б. Рассела, видатного філософа і логіка, доктрина якого успадкувала ідею про нездатність людини інтерпретувати світ і про те, що одна з його форм – мова – також є невизначеною. Відповідно до теорії Б. Рассела, «будь-які форми репрезентації – механічні чи когнітивні – не можуть мати універсальних характеристик своєї чіткості або невизначеності, оскільки існують незалежно від них» [3, с. 62].

У результаті такого підходу концепція класифікації, яка раніше ґрунтувалася на потребі чіткого опису складових та їхніх класів, була переглянута і реформована. Принциповим питанням лінгвістичної класифікації постає поділ мовних систем на класи слів на основі чіткої класифікації елементів класів. Для Л. Блумфілда, прихильника реструктуралізму, «граматичні категорії є переважно формальними класами, частини мови – це формальні класи, до яких зараховують також категорії числа, роду, відмінка і часу, і в кожному з цих формальних класів наявні елементи, тобто класові значення, які є однаковими для усіх форм даного класу» [11, с. 81]. Вчений вперше зауважив, що «формальні класи не є такими, що виключають один одного, вони можуть накладатись, схрещуватись і містити один одного» [11, с. 83].

Очевидно, що опис мови завжди був моделлю, що відображає ментальну репрезентацію мовної системи. Під час становлення генеративної лінгвістики головні лінгвістичні категорії були запозичені з традиційного мовознавства. Зі свого боку, когнітивна лінгвістика наполягає на семантичних індикаторах категоризації. Р. Ленекер зазначає: «...базові граматики категорії, такі як іменник, дієслово, прикметник і прислівник

можуть бути визначені семантично. Вони мають семантичний і фонологічний полюси, перший з яких і визначає категоріальні ознаки. Усі члени категоріального класу мають спільні семантичні ознаки, а їхні семантичні полюси входять до складу однієї абстрактної концептуальної схеми, яка дає змогу формалізувати категорії» [6, с. 189]. Інакше кажучи, іменники розглядаються як символічні одиниці, які через свою семантику представляють концептуальні схеми, дієслова відображають процеси, а прикметники та прислівники – відношення у часі та просторі. Дж. Лайонз наголошує, що «семантична або онтологічна частка інформації, яка міститься у визначеннях частин мови, дає змогу категоріально визначити не увесь клас, а лише його центральну (ядерну) частину» [7, с. 440]. Слід зазначити, що при цьому сучасні когнітивні розвідки не виключають також натуралістичне тлумачення категоризації, запропоноване ще Аристотелем. Наприклад, Дж. Тейлор пропонує «визнавати категорії природних видів, які описуватимуть об'єкти реального світу, що можуть бути класифіковані відповідно до своїх природних властивостей» [3, с. 47].

Деякі вчені протиставляють природні видові категорії номінальним категоріям, розглядаючи їх як «частину штучної таксономії», що охоплює «природні об'єкти, такі як тварини, рослини й неживі предмети, а також артефакти» [8; 9]. Їхнє віднесення до категорії гарантується наявністю референтної ознаки. Однак за таких умов межі категорій стають менш чіткими [3]. Когнітивна лінгвістика виокремлює три рівні категоризації: 1) верхній, 2) базовий і 3) нижній [12]. Лінгвісти зазначають, що на базовому рівні знаходиться саме прототип класу категорії. Зазначені класифікаційні рівні уможливають поділ досвіду на основі розширення диференційних ознак категорій. Для певних об'єктів на базовому рівні можна передбачити атрибути та ідентифікувати їх за формою і зовнішніми ознаками. Класифікація за цими рівнями легко виконується дітьми. Це пояснюється тим, що кожен рівень має власний потенціал для кодування і розпізнавання. Запропонована категоризація постає частиною мовної компетентності людини та найефективніше використовується для категоризації об'єктів у реальному світі.

Дж. Лакофф зазначає, що «більшість існуючих філософських, психологічних та антропологічних концепцій категоризації уможливають диференціацію таких об'єктів, як артефакти, люди, тварини, рослини тощо» [10]. Однак необхідно розширити коло об'єктів, що належать до категоризації, і розробити способи категоризації нефізичних сутностей, наприклад, таких як емоції, мова та соціальні інститути тощо. Концептуальну структуру таких об'єктів не можна розглядати як просте відображення природи, з огляду на це, «визначення їхніх категоріальних ознак може відтворювати когнітивні структури в мозку людини. До цих категорій належать лінгвістичні, на яких ґрунтуються концептуальні системи людини» [10, с. 180]. Сучасні моделі категоризації поділяються умовно на такі типи, як: 1) створення вибіркових асоціацій для категорій на основі загальних понять і прикладів, що ілюструють ці асоціації та відбираються на основі внутрішньої й зовнішньої схожості об'єктів; 2) вибір правил і категорій на основі цих правил.

Вчені наполягають на гібридному підході моделювання категоризації, оскільки когнітивні категорії пов'язані з лінгвістичними, а «засвоєння лінгвістичних категорій впливає на процес утворення концептуальних нелінгвістичних категорій» [13, с. 256]. Лінгвістичні категорії представлені одиницями, що

реалізуються на лексичному, морфологічному й синтаксичному рівнях мови. Вчені зазначають, що до лінгвістичних категорій належать елементи, які поводяться як група і демонструють при цьому спільні дистрибутивні зразки, способи вживання та обмеження [8; 11; 12].

У традиційному мовознавстві граматичні категорії – це класи слів (іменник, дієслово, прикметник та ін.), морфологічні – маркери узгодження, синтаксичні – типи іменникових та дієслівних конструкцій, типи речень. У цьому контексті слід зазначити, що зв'язки між словами в мові досліджуються з погляду лексико-семантичних категорій, які репрезентують семантичні відношення між ними [14]. Серед найважливіших категорій можна виділити синоніми, антоніми, конверсиви й гіпоніми. Відомо, що синоніми є словами або виразами, які мають схоже або ідентичне значення. Ці лексичні одиниці можуть використовуватися взаємозамінно в мовленні, розширюючи лексичний арсенал мовця й дозволяючи варіювати стиль або експресію. Антоніми, навпаки, відображають протилежність у значеннях між словами. Вони створюють контрастні пари, які допомагають у точнішому вираженні концепцій або ідей та сприяють у формулюванні протилежних аспектів. Конверсиви – це слова, які виражають зворотні лексичні функції. Наприклад, дії «купувати» і «продавати» є конверсивами: перше дієслово вказує на придбання, а друге – на продаж. Гіпоніми й гіпероніми відображають відношення між загальним та окремим. Гіпонім входить в групу чи клас, який представляє гіперонім. Наприклад, «яблуко» є гіпонімом до «фрукт», що означає, що воно належить до ширшого класу речей. Ці лексико-семантичні категорії відображають складні відносини між словами в мові й допомагають у розумінні їх значень та взаємозв'язків. Вони є важливим інструментом у лінгвістичному аналізі й дослідженні мови, що засвідчує низка наукових проблем, пов'язаних із лексико-семантичними категоріями та відношеннями між словами в мові.

Однією з таких проблем є визначення чітких і повних меж між різними лексико-семантичними категоріями. Наприклад, визначення меж синонімів і антонімів може бути неоднозначним, особливо коли розглядаються семантично схожі або протилежні слова. Крім того, існують різні типи синонімів, такі як повні, часткові, стилістичні тощо. Вивчення їх використання в мовленні та їх відтінки значень є складною проблемою. Науковці зосереджують свою увагу також на природі антонімів. Хоча багато антонімів мають протилежне значення, іноді це протиставлення може бути непрямим або контекстуально залежним. Розуміння того, яким чином слова можуть мати протилежне значення в різних контекстах, є важливим аспектом дослідження. Дослідження когнітивних аспектів семантики слова, таких як ментальні моделі, семантичні поля тощо, постають важливою галуззю сучасної лінгвістики. Розуміння того, як люди сприймають та організовують значення слів у своїй ментальній структурі, є складною задачею. Існують різні методи й підходи до аналізу лексико-семантичних відносин, включаючи лексикографічні, корпусні, когнітивні, а також формально-семантичні методи. Порівняння й інтеграція цих підходів становить виклик для дослідників.

Відповідно до результатів нашого дослідження, розв'язання цих проблем вимагає інтердисциплінарного підходу, який об'єднує лінгвістику, когнітивну науку й інші галузі, щоб

краще розуміти природу та функціонування лексико-семантичних відносин у мові.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, категоризація, як ключовий аспект у лінгвістиці, відображає упорядковану природну систему світу, організовану природою, осмислену людиною та відображену у свідомості. Встановлено, що категоризація створює систематичний та структурний зв'язок між процесами концептуалізації й репрезентації знань, забезпечуючи якісне розуміння мовних явищ та їхню ефективну обробку. У цьому контексті необхідно здійснювати подальші дослідження інтеграції різних підходів до категоризації, щоб розвинути ширше розуміння лінгвістичних явищ й покращити методи та моделі категоризації для практичних застосувань у різних галузях знань.

Висновки цієї роботи слід використовувати як базу для майбутніх наукових досліджень, спрямованих на розвиток та вдосконалення методів категоризації для більш ефективного використання у мовній практиці.

Література:

- Грещук Б. Граматичні і лексико-семантичні категорії в категоризації дійсності. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2012. Вип. 57. С. 75–83.
- Синегуб Я. В. До питання про класифікацію української соціологічної термінології. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2017. Вип. 77. С. 155–160.
- Wittgenstein L. Last writings on the philosophy of psychology. Oxford: Blackwell, 1992. Vol. 2: The Inner and the Outer. 196 p.
- Микульник Р. Тематична класифікація фізичних термінів-епонімів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Проблеми української термінології*. 2016. № 842. С. 92–95.
- Мироненко О. В. Лексико-семантична категорія конотації у проекції на прислівникові слова. *Молодий вчений*. 2016. № 10. С. 186–189.
- Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar. Theoretical Prerequisites. Stanford: Stanford University Press, 1987. Vol. 1. 515 p.
- Lyons J. Semantics. Cambridge: CUP, 1977. Vol. 1 / Lyons J. 897 p.
- Pulman S. G. Word Meaning and Belief. London: Croom Helm, 1983. 179 p.
- Schwartz S. P. Natural kinds and nominal kinds. *Mind*. 1989. P. 182–195.
- Lakoff G. Women, Fire and Dangerous things: What Categories Reveal About the Mind. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1987. 614 p.
- Passos M. d. L. R. d. F. Bloomfield and Skinner: Speech-community, functions of language, and scientific activity. *The Journal of Speech and Language Pathology – Applied Behavior Analysis*. 2007. № 2(1). P. 76–96.
- Колегаєва І. М. Конструювання номінативного поля концепту: етапи та одиниці. *Записки з романо-германської філології*. 2018. № 1(40). С. 121–127.
- Papafraçou A. Relations Between Language and thought: Individuation and the Count/Mass Distinction. *Handbook of Categorization in Cognitive Science*. H. Cohen, C. Lefebvre (eds.). Elsevier LTD. 2005. P. 255–275.
- Михайлова Т. В. Гіпонімія як лексико-семантична категорія. *Лінгвістичні дослідження*. 2016. Вип. 41. С. 57–66.

Tereshchenko L., Stanislavova L. Lexical and semantic categories: a linguistic aspect

The article presents a critical review of modern concepts of linguistic categorization, considering their potential for formal description of knowledge. The growing interest in understanding the nature of language is reflected in many aspects, such as the study of semantics, vocabulary, syntax, as well as the analysis of language categories and their impact on the perception and interpretation of information. The study of lexical and semantic categories is an important component of this wide range of research, as they form the basis for understanding the meanings of words, their interrelationships, and their use in language. The purpose of the article is to systematize and critically analyze modern approaches to linguistic categorization in order to identify their potential for describing lexical and semantic categories in interaction with traditional ones. The article treats linguistic categories as units realized at the lexical, morphological and syntactic levels of language. At the same time, the authors consider lexical and semantic categories as representatives of semantic relations between words. The authors outline the possibilities of integrating traditional and modern approaches to language categorization, including the cognitive aspect, as well as the consideration of lexical and semantic categories. The main attention is focused on the study of traditional methods of language categorization and the possibilities of its integration with modern cognitive approaches, in particular in the context of lexical and semantic categories, are highlighted. The article deals with issues related to the classification and structuring of lexical units by their meaning and semantic relations. In addition, the authors of the article offer prospects for using the categorial potential of natural language for the analysis and formal representation of knowledge, in particular in defining semantic fields and other lexical and semantic structures.

Key words: categorization, lexical-semantic category, linguistic categorization, cognitive linguistics, knowledge.